

I. K TERMINOLOGII ŽÁNRU

Termín *poéma* pronikl do evropských literatur z řečtiny, jako ostatně valná část základní literárněvědné terminologie. *Poéma* znamená v řečtině *báseň*. V tomto původním významu se tohoto označení užívá v angličtině (*poem*), francouzštině (*le poème*) a v polštině (*poemat*), kde se však vžilo i jako synonymum pro básnickou povídku (*powieść poetycka*) stejně jako ve španělštině (*el poema*) a v jazycích jihoslovanských. Ve významu básnická povídka se termínu užívá v italštině (*il poema*) a v ruštině (*poema*), zde se jím někdy označuje i *epos* (it. *epopea*, rus. *epopeja*; *roman-epopeja* pro rozsáhlá románová díla). Pod vlivem ruštiny proniká termín *poéma* pro rozsvětové válce zvolna i do češtiny, slovenštiny a němčiny v oblasti NDR (*das*, méně *die Poem*). Stále však ještě převládá původní název *básnická povídka* (*básnická poviedka*, *lyrisch-epischer Dichtung*, *lyrische Novelle*).¹ V angličtině se název pro báseň rozšiřuje epitetem (*longer*, *narrative poem*) nebo se užívá termínů pro jiné žánry (*tale*, *tale in verse*).² Obdobně je tomu ve francouzštině, kde se *Legenda věků* V. Huga označuje jako *legenda* nebo *mýtus*. Podobná byla i praxe českých básníků v průběhu celého 19. stol., kteří užívali následujících názvů: *báseň*, *Gedicht* (M á c h a,³ N e b e s k ý); *epická báseň*, *stará zvěst*, *zlomek epopeje*, *povídka*, *legenda*, ale i *balada*, *romance*, *po-hádka* (V r c h l i c k ý); *letopis*, *obnovený obraz*, *pamět*, *píseň*, *zpěv*, *epopej*

¹ Termín *das, die Poem* uvádí jen *Grosses Fremd-Wörterbuch*, Web Bibliographisches Institut, Leipzig 1977. Neuvádí jej západoberlinský *Realexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Walter de Gruyter, Berlin, I, 1958, II, 1965. *Slovník literární teorie*, Čs. spis., Praha 1977, uvádí termín *básnická povídka* i *poéma* (s odkazem na ruskou literaturu). Školní vydání: Ján F i n d r a aj., *Slovník literárnovědných termínov*, SPN, Bratislava označuje tento žánr jako *moderní (reflexivní) epos*. Výraz *poéma* je běžný v českých a slovenských překladech slovníku L. I. Timofejeva: L. Timofejev, N. Ven-gro v, *Stručný slovník literárnovědných termínů*, SPN, Praha 1957; L. I. Timofejev, S. V. T u r a j e v, *Slovník literárnovědných termínov*, Slov. spis., Bratislava 1981. Srov. také Josef Bruckner, Jiří Filip, Větší poetický slovník, Čs. spisovatel, Praha 1968.

² *Current Literary Terms. A Concise Dictionary*, A. F. Scott, New York, London 1980.

³ Česko-německé terminologie užívá ve svém Literárním zápisníku K. H. M á c h a, *Hyperion*, Praha 1923, 11. Označuje tak Puškinovy skladby *Evžen Oněgin*, *Ruslan a Ludmila*, *Poltava*, *Zajatý z Kaukasu*. O genezi názvu na Slovensku srov. Jozef Hvišč, *Vývinová diferenciacia slovenskej romantickkej poémy*, *Slavia* 44, 1975, 1, 17—25.

(Zeyer) atd. V naší práci dáváme přednost termínu *poéma* pro jeho jednoslovný charakter. Označení *básnická povídka* užíváme synonymně. Někteří sovětské badatelé zavádějí ve snaze odlišit díla s výraznější epickou složkou ještě termín *stichotvornaja pověst* (*veršovaná povídka*). Obecně však tento název přijat nebyl.⁴ Neužíváme jej, protože nejsme přesvědčeni o jeho funkčnosti.

Evoluce žánru v obou srovnávaných literaturách vynikne zřetelně již z konfrontace jeho charakteristik ve starých poetikách. Autoři českých slovesností první poloviny 19. stol. Josef Jungmann a Jakub B. Malý se opírali podle vlastního doznání o kapacity německé.⁵ Jungmannova *Slovesnost* vyšla ve dvou vydáních v letech 1820 a 1846. Druhé vydání je podstatně rozšířené jak v části teoretické (o dobrou třetinu), tak v básnických přílohách. V obou vydáních musíme hledat charakteristiku básnické povídky v oddílu epického básnictví, kam se řadí dodnes. Epiku Jungmann r. 1820 ještě dělí v duchu klasicismu na vyšší a nižší, vážnou a směšnou. K vyšší epice řadí epopej heroickou, mimickou a romantickou. Pod *epopejí romantickou* rozumí tradičně skladby ariostovského charakteru, v nichž se mísí vážné s komickým, podivné se skutečným a důstojné se šprýmovným.⁶ *Básnickou rozprávku*, k níž uvádí ruský ekvivalent *skazka*, řadí do nižšího epického básnictví a člení obdobně na útvary *vážné* a *směšné*. U *vážné rozprávky* zdůrazňuje citové afekty (sentimentálnost). Na rozdíl od *eposu*, v němž je děj soustředěn kolem hlavní osoby, je v básnické povídce důležitý sám děj, jemuž postava dává opodstatnění. (LIV) Ve *druhém vydání* již Jungmann poezii na vyšší a nižší nečlení, nicméně však poznamenává, že povídka nemá být věnována tématu vznešenému a dodává: „Rozměr ně tak slavný jako v eposu, a protož lehké míry, zvláště trocheje a jamby, a kdy obsah lyrický, rým sluší.“⁷ K jejím charakteristickým rysům počítá omezený rozsah, jeden dokonáný čin, jednu hlavní postavu, jejíž charakter je vykreslen jen v jejím jednání. Povídka má mít ideu. Dělí se na *opravdovou* a *žertovnou*, může mít satirický ráz. Ve druhém vydání Jungmann zařazuje do své *Náuky* i útvary lyrickoepické (oddíl nazývá *Míchané normální básnictví*). Kromě romance sem včleňuje *Ossiánské básně*, které označuje jako cele romantické a doporučuje pro ně hexametr.⁸ Ani do druhého vydání Jung-

⁴ Nezařazuje ho *Словарь литературоведческих терминов*, Просвещение, М., 1974. Odmítá jej i Н. А. Гуляев, *Теория литературы*, Высшая школа, М. 1977, 133—134.

⁵ V I. vyd. své *Slovesnosti* Jungmann uvádí tyto německé autory: Pölitz, Eberhard. Ve II. vyd. k nim připojuje ještě Reinbecka. J. Malý uvádí, že čerpal z Reinholda, Herbecka a z I. vyd. Jungmannovy *Slovesnosti*.

⁶ Josef Jungmann, *Slovesnost aneb Sbíрка příkladů s krátkým pojednáním o slohu*, Praha 1820, LI—LII. Dále uvádím jen str. v textu.

⁷ Josefa Jungmanna *Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti básnické a řečnické se sbírkou příkladů nevázané i vázané řeči*, Praha 1846, 131.

⁸ Tamtéž, 143. Je to charakteristické pro období formální adaptace v počátcích novodobého vývoje české literatury, kdy prozodická tradice ještě nebyla dostatečně stabilizována. Srov. Jiří Levý, *České teorie překládu*, SNKLHU, Praha 1958.

mannovy Slovesnosti tedy ještě nepronikl pojem byronská povídka. Podobně jsou koncipovány i básnické přílohy, do nichž autor zařadil kromě české a jihoslovanské epiky především původní českou tvorbu, opěvující slavnou národní minulost. Jde vesměs o drobnou epiku J. E. Vocela, S. K. Macháčka, F. J. Svobody, V. Nejedlého, J. Marka aj. Najdeme zde i některé jeho překlady z Karamzina (*Posláni*), Goetha (*Čarodějnický učedník*) a Milтона (*Ztracený ráj*). Rozdíl mezi prvním a druhým vydáním je jen v rozsahu, koncepce zůstává táž. Po této stránce se od Jungmanna neliší ani *Soustavný nástin slovesnosti* J. B. Malého, který vyšel o dva roky později (1848). Kromě obdobné lyriky Puchmajerovy, Jungmannovy, Čelakovského aj. najdeme v oddílu eposu vedle skladby Vocelovy také ukázkou z RKZ, baladu Čelakovského *Toman a lesní panna*, Erbenovy *Svatební košile* apod. Jakub Malý dělí epos na *duchovní, hrdinský a romantický*, který chápe opět v tradičním ariostovském pojetí, v Rusku završeném již Puškinovým *Ruslanem a Ludmiílou*.⁹ „Romantického eposu předmět jsou dobrodružství rytířská, při nichž hrdina nadšen jest ideami náboženství, lásky a cti. Vyšší mocnosti jsou v něm čarodějnice, boskorky atd., a na místo podivnosti nastoupí divoobraznost. Vzlet mírnější jest nežli v eposu hrdinském.“¹⁰ Podobně charakterizují romantický epos i Jan Kossina a František Bartoš ve své *Malé slovesnosti pro vyšší třídy škol středních* (Brno 1876). V oddílu básní lyrickoepických se zde však poprvé mluví o *eposu reflexivním*, za jehož hlavní představitele jsou označováni Byron, Mickiewicz, Lermontov, Platen, Lenau, Hammerling (z autorů německých), z českých pak Mácha, Hálek a Sv. Čech. Jako ukázky jsou uvedeny úryvky z Hálkova *Goara* a Čechova *Anděla*. Tato značně pozdní informovanost o jednom z nejvýraznějších žánrů evropského romantismu, jakým byla byronská poéma, není ani tak způsobena konzervativností autorů českých slovesností, jako spíše celkovým vývojem českého básnictví, v němž tento žánr začala pěstovat až generace májovců, ruchovců a lumírovců. Od konce padesátých let vycházela také první knižní vydání českých překladů z Puškina, Lermontova a Byrona. Byl to důsledek buditelských tendencí českého obrození, za něhož literatura byla hlavním prostředkem boje za národní svébytnost. Do popředí zájmu se proto dostávaly kromě veršů buditelsky tendenčních především překlady, ohlasy a variace ústní lidové slovesnosti, zatímco nejcharakterističtější žánry evropského romantismu vzbuzovaly pozornost jen několika málo jednotlivců, k nimž patřil i ve své době nepochopený Mácha.

V porovnání s tím byla situace v ruské literatuře, jejíž vývoj nebyl nikdy násilně přerušen, podstatně jiná. Ruskou estetiku konce 18. stol. ovlivnila Baumgartenova *Estetika*, přeložená do ruštiny r. 1781. Namísto ré-

⁹ Karel Krejčí, *Heroikomika v básnictví Slovanů*, ČSAV, Praha 1964, 218—219. Zde odkazy na další lit.

¹⁰ J. B. Malý, *Soustavný nástin slovesnosti*, Jan Pospíšil, Praha 1948, 104.

torické teorie se postupně prosazuje, díky Baumgartenovým propagátorům N. I. Novikovovi a N. M. Karazinovi, teorie estetická.¹¹ Odražilo se to do jisté míry i na slovesnostech, kterých se v Rusku objevila počátkem století celá řada. Mezi nejoblíbenější patřily *Osnovanija rossijskoj slovesnosti* A. S. Nikolského, které vyšly v letech 1807—1830 celkem sedmkrát. *Poému* Nikolskij řadí do poezie smíšené, dělí ji na *epickou* neboli *hrdinskou* a *selskou*, zahrnující poezii bukolickou. V intencích starých rétorik napsal Jakov Tolmačev svá *Pravidla slovesnosti* (4 sv., 1815—1821), která nepřinášejí nic nového. Ze starých poetik vycházel ještě klasicisticky orientovaný N. F. Ostolopov, tvůrce třídílného slovníku (*Slovar drevněj i novoj poezii*, 1—3, 1821). *Romantický* (*romantičeskij, romaničeskij*) epos charakterizuje stejně jako autoři českých poetik. Velmi široce je zde chápán pojem *poéma* — jako jakékoli veršované dílo, napodobující přírodu, jež je schopno v rámci slušnosti pobavit čtenáře. Zajímavé je, jak pohotově Ostolopov reaguje na literární novinky. Již rok po vydání Puškinovy *poémy Ruslan a Ludmila* ji zařazuje pod heslo *romantická poéma* i mezi básnické ukázky. Pozornost věnuje také rozměru, který se stal v evropské romantické poémě dominantní — *čtyřstopému jambu*. Připouští však v podstatě jakýkoli rytmus. A. I. Galič ve své poetice *Opyt nauki izjaščnogo* (1825) pokládá za hlavní rozměr romantické *poémy stance*. (Srov. oněginskou strofu, utvořenou v téže době Puškinem.) Všimá si hranic mezi epickou a lyrickou poezií. Odklon od epiky spojuje se zájmem autora o jednu vyhraněnou postavu, „s mračně vznešeným stylem, s ušlechtilým nebo milostným tématem“. Za projev lyričnosti pokládá jak problematiku etickou („... když se nábožný a zamilovaný hrdina stejného názoru jako básník spíš zajímá o své vlastní výhody než o dílo boží“), tak filozofickou („... když se nepohybuje v běžném životě, ale na hranicích skutečnosti, v království tajemných předtuch a vidění“).¹² O pět let později dodává Nikolaj Greč¹³ k tradiční charakteristice *romantické poémy*, že v novější době se tímto názvem označují jakékoli *poémy*, v nichž se autor neváže pravidly klasického eposu, v nichž nejsou ani postavy, ani obsah tak závažné jako v eposu, odehrávají se v současné době, vážné se v nich prolíná s komickým a zábavným, styl i metrum mohou být libovolné. Končí pak konstatováním, že za to nejlepší, co bylo v tomto žánru napsáno, vděčíme Puškinovi. Do své antologie zařadil ukázky z *Puškinova Ruslana a Ludmily, Kavkazského zajatce* a *Cikánů*. Rovněž N. Košanckij, jehož rétoriku

¹¹ Srov. П. А. Николаев, А. С. Курилов, А. Л. Гришунин, *История русского литературоведения*, Высшая школа, М. 1980.

¹² А. И. Галич, *Опыт науки изящного*, СПб. 1825, 167—168. Zde i dále cituji ve svém překladu.

¹³ Н. И. Греч, *Учебная книга русской словесности*, 2 исп. изд., СПб. 1830, 263. (I. vyd. vyšlo r. 1820.)

pokládá současná sovětská věda za zastaralou,¹⁴ uvádí hojně ukázky z Puškinových jižních poém, *Ruslana a Ludmily* i *Evžena Oněgina*, o němž mluví jako o „poetičeském romaně“. Příklady bychom mohli samozřejmě ještě rozhojňovat.¹⁵ Šlo však jen o to ukázat, že ruské poetiky reagovaly na vývoj soudobé literatury i na změny v estetickém citění poměrně pohotově, což je pochopitelně dáno i širokou publicitou, které se Puškinovým románickým skladbám dostávalo v soudobé kritice. Největší zásluhu o analýzu Puškinova díla však má V. G. Bě l i n s k i j, který je poprvé začlenil do celého vývoje ruské i světové poezie. V tomto směru Bě l i n s k i j navázal tvůrčím způsobem na H e g e l o v u *Estetiku*, která vycházela v Německu v letech 1835—1836,¹⁶ tedy nedlouho před tím, než Bě l i n s k i j napsal esej *Bázně M. Lermontova* (1841) a *Stati o Puškinovi* (1844—1846). Ve svých analýzách Puškinových básnických povídek sice Bě l i n s k i j nevytvořil nějakou ucelenou koncepci žánru poémy, na jeho estetických kritériích, zdůrazňujících harmonický soulad všech složek uměleckého díla,¹⁷ je patrný vliv nejen Hegela, ale i Lessinga, svou jedinečnou uměleckou intuicí však dovedl nalézt mnohé podstatné rysy Puškinovy poetiky. Svým programovým zdůrazňováním etické složky uměleckého díla nadlouho ovlivnil vývoj ruské kritiky a estetiky a v mnohém působí dodnes.¹⁸ Bě l i n s k i j ve svých kritikách zřejmě také zpopularizoval v Rusku sám termín poéma, kterého ruští romantici neužívali.¹⁹ Naopak v období novoromantismu se tento název stal v ruské literatuře natolik populárním, že jím někteří autoři, jako např. A. Bě l y j, označovali všechny delší útvary včetně románu.

Na rozdíl od české literatury, kde termín poéma nemá domácí tradici a kde sám žánr dosáhl širší popularity poměrně pozdě, v ruské literatuře jde o název ustálený. Literární vývoj zde vedl spíše k vnitřní diferenciaci, pokračující až dodnes. Ve snaze vystihnout různé žánrové varianty poémy zavádějí někteří současní badatelé staronovou kategorizaci. Tak např. N. A. G u l j a j e v dělí epiku takto:

1. *Epická poéma (hrdinský epos, epika, románová epepej)*.

---

¹⁴ Srov. П. А. Николаев, *История русского литературоведения*. Н. Кошанский, *Общая риторика*, СПб. 1830.

¹⁵ Srov. А. Н. Соколов, *Очерки по истории русской поэмы 18 и первой пол. 19. в.*, Москв. унив. 1955, 75—82.

¹⁶ G. Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik*. V Historickém přehledu vývoje poezie Hegel řadí romantický epos jako třetí část své obvyklé triády po eposu východním a řecko-římským. Sleduje vývoj romantického eposu od útvarů folklórních včetně podvítě (Ossian) přes jeho vývoj v evropských literaturách až po Goetha.

¹⁷ Srov. např. jeho analýzu Puškinovy *Poltavy* (stať 7.), jíž vytýká myšlenkovou a dějovou nejednotnost, tedy rysy, jimiž se Puškin přiblížil modernímu pojetí literatury, dávající vnitřní široké možnosti individuální konkretizace.

¹⁸ Srov. А. И. Поспелов, *Проблемы исторического развития литературы*, Просвещение, М. 1972. (Čes. *Problémy historického vývoje literatury*, Čs. spis., Praha 1976.)

¹⁹ Srov. další kap.

2. *Poéma (ariostovský epos, poéma romantická, dramatická [tj. dialogizovaná poéma],²⁰ lyrická).*

3. *Lyrickoepická poéma (od byronské po současnost).*

Nahlédneme-li do nejpopulárnější české poetiky konce 19. stol. — do *Malé slovesnosti* Fr. Bílého a Leandra Čecha²¹ — přesvědčíme se, že základní třídění je zde téměř totožné:

1. *Epika s látkami mýtickými, pohádkovými a bohatýrskými.*

2. *Epika s látkami historickými.*

3. *Epika ze života současného, zvláště občanského. V této části tvoří samostatný oddíl básnická povídka (komická i reflexivní) i moderní neboli reflexivní epos. (Kritérium délky v něm však neplatí obecně. Vedle*

Dantovy Božské komedie zde figuruje i *Lermontovův Démon*.)

Jak je vidět, není to s kategorizací literárních druhů a žánrů právě jednoduché. V případě básnické povídky, zvláště tam, kde chybí její genealogické zpracování, jak je tomu v literatuře české, nezůstává než volit metodu anglického literárního teoretika E. M. Fostera²² a vycházet především z délky. Lze tedy uzavřít, že k poémě patří *střední i delší lyrickoepická díla, psaná veršem, básnickou prózou nebo dialogem. Míra lyričnosti či epičnosti i další strukturní či obsahová kritéria jsou kategorie velmi proměnlivé, a proto k nim nelze při základní systematizaci přihlížet. Zato jsou předmětem zkoumání genealogického, o němž se pokusíme v dalších kapitolách.*

---

²⁰ Pozn. D. K. Tohoto termínu užívám.

²¹ Fr. Bílý, Leander Čech, *Malá poetika*, Brno 1910, 1—13.

²² E. M. Foster, *Aspekty románu*, Tatran, Bratislava 1971, 31.